

ЕТНІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВАКФУ В ОСМАНСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

В статті досліджуються особливості утворення і функціонування мусульманського традиційного інституту вакфу в Османській імперії. Проаналізовано основні відмінності між вакфом часу його появи в VII ст. і вакфом османського зразка.

Ключові слова: Османська імперія, вакф, соціальний інститут.

Сучасний глобалізований світ з його нерівномірним технологічним та економічним розвитком все більше потерпає від етнічних та соціальних протиріч, які загрожують самому існуванню теперішньої цивілізації. Розв'язання глобальних проблем людства неможливе без впровадження толерантного ставлення до інакомислення та справедливого перерозподілу матеріальних благ. В пошуках ефективних шляхів подолання етносоціального напруження, поза сумнівом, стануть в нагоді напрацювання минулих політичних систем. Особливу увагу привертає досвід розв'язання суспільних суперечностей в Османській імперії, яка, окрім величезних територій, вміщувала в собі різні за походженням, віруваннями та рівнем розвитку соціальні групи та народи. Одним із ключових засобів регулювання соціальних та майнових протиріч в Османській імперії була популяризація благодійності та масової роздачі милостині. В основі османської благодійності лежали норми шаріату та Корану, де благодійність та милостиня є основою справедливого суспільства. Однією з форм благодіяння виступав інститут вакфу. Вже з XIV ст. в турецькому суспільстві цей інститут поступово ставав невід'ємною ланкою державного регулювання. З усіх країн, де існували вакфи, найбільшого поширення вони набули саме в Османській імперії, а після її розпаду – в Турецькій Республіці. Навіть перемога Кемалістської революції, повалення султанату, обраний шлях європеїзації не змогли знищити традиційний мусульманський інститут вакфу. Таку стабільність може пояснити гнучкість вакфів і їхня здатність пристосовуватись до умов часу, території, особливостей політичного і суспільного стану. Мета даної роботи – дослідити етнічні особливості функціонування вакфів в Османській імперії, відмінні від класичних мусульманських вакфів Аравії. Висновки дослідження дадуть змогу зрозуміти природу і сутність вакфу, як інституту, а також його вплив на формування соціальної і міжнаціональної політики в Османській імперії.

Наукове дослідження вакфів розпочинається у XIX ст. Одним з перших до питання вакфів звертався французький дослідник Є. Клавель, який досліджуючи проблему виникнення і функціонування вакфів, вказував на відмінності поглядів ісламських правознавців різних мазхабів на ці питання¹. Дотепер в історіографії означена проблема залишається гостро дискусійною та повною мірою не розв'язаною, особливо в частині системного відображення національних особливостей вакфу в різних мусульманських країнах.

Систематичні та глибокі дослідження вакфу у Туреччині розпочалися лише в середині XX століття. Турецькими істориками вакфи розглядалися в основному з правового аспекту явища,

досліджувались законодавче підґрунтя формування і функціонування вакфового майна. Національні особливості османського вакфу не були об'єктом ґрунтового і систематизованого аналізу в історіографії. Окремі аспекти зазначеного питання висвітлювалися у працях Ф. Кьопрюлю², Н. Озтюрка³, Б. Йедійилдиза⁴, З. Казиджи⁵. Історики досліджували місце вакфу в ісламській і турецькій культурах, акцентуючи окрему увагу на тому, що вакф – це демократичний інститут, який дає можливість задовольняти потреби суспільства шляхом благодійності. Висока моральна мета, яка була закладена у вакф ісламом, знайшла своє відображення в османських вакфах, хоча принципи функціонування вакфів в Османській імперії зазнали суттєвих змін під впливом місцевих обставин. З огляду на вищесказане, проблема етнічних особливостей роботи вакфових комплексів в Османській імперії потребує подальшого дослідження та аналізу.

Вакф – традиційний інститут арабо-мусульманського суспільства, який означає передачу майна на благодійні цілі. Традиційно появу перших вакфів відносять до VII ст., коли Пророк Мухаммад передав общині мусульман (уммі) сади зі священними для мусульман плодами фініків. Цим заходом Пророком було закладено головну ідею цього інституту: безкорисливе передавання свого майна на потреби суспільства. В VII–VIII ст. інститут вакфу завдяки зусиллям мусульманських правознавців різних мазхабів набуває правового осмислення в ісламському праві і поширюється на нові території разом із сприйняттям населенням нової релігії – мусульманства. У священній книзі мусульман Корані не використовується термін «вакф», як і не говориться про положення і обмеження цього інституту⁶, проте, багато сур присвячено обов'язку благодіянь, що слугує зв'язком між Кораном і вакфом. Перша згадка про вакфи стосується мединського періоду життя Пророка Мухаммада, що зафіксовано у хадісах.

У збірнику хадісів «Булуг Аль-Марам» описується відомий епізод з життя Пророка, в якому майбутній халіф Омар Ібн аль-Хаттаб каже Мухаммаду: «Я отримав землі в Хайбарі, і вони є найціннішим з того, що я колись мав». Пророк йому відповів наступне: «Якщо хочеш, ти можеш заповісти ці землі в якості вакфу і роздавати їхній врожай, як милостиню»⁷. Після того Омар пожертвував ці землі общині і заповів, що вони не можуть бути продані, успадковані чи подаровані. Цей епізод, який зустрічається у різних хадісах, був розцінений факігами (знавцями ісламського релігійного права), як заклик до заснування вакфів в мусульманському суспільстві.

Основою теорії походження вакфу є беззаперечна віра мусульман в необхідність слідувати приписам Корану, творити добро на користь суспільства, що принесе гідне посмертя⁸. В Корані про це сказано: «Не в тому благочестя, щоб вам звертати свої обличчя у сторону сходу чи заходу, а благочестя – хто повірив в Аллаха, і в Останній день, і в ангелі, і в Писання, і в пророків, і давав майно, не дивлячись на любов до нього, родичам, і сиротам, і бідним, і подорожнім, і тим, хто просить, і на (звільнення) рабів, і здійснював молитву, і давав обов'язкову милостиню [...]»⁹ (Сура 2, аят 177).

Обов'язкове для всіх мусульман піклування про нижчі верстви населення може проявлятися у таких формах: як закят – обов'язкова щорічна виплата певного відсотка з доходу на користь бідних для збереження матеріального і морального балансу у суспільстві; та садака – добровільна і безкорислива допомога, яка здійснюється шляхом подаяння; надання грошей у борг. Заснування вакфу не обов'язкове і добровільна дія людини, тому традиційно відноситься до сфери добровільної благодійності – садаки, а не закяту.

На процес інституалізації вакфів великою мірою вплинули ісламські правознавці, які узгоджували норми мусульманського права (фікгу) з практичними діями. Оскільки в ісламі було утворено кілька правових шкіл, які розходились у трактуваннях положень фікгу, виникла поляризація думок щодо вакфів та природи їхнього заснування.

На переконання засновника ханафітського мазхабу Абу Ханіфи, вакф – це замороження майна, яке залишається у власності вакифа, а доходи з вакфу йдуть на користь нужденних¹⁰. Схожою була думка його учнів Абу Юсуфа і Мохаммада ібн Хассана. Вони також вважали, що адміністративно така установа була схожа на узуфрукт (право користування чужим майном з правом вилучення від нього доходів), а метою її утворення була допомога суспільству. Однак, на їхнє переконання, вакиф втрачав право власності на майно, яке ставало вакфом¹¹.

Прихильник шафійського мазхабу Імам ан-Нававі вважав, що вакф є замороженим майном, доходи з якого йдуть на благодійність¹². Однак, на його думку, вакф ставав так званим трансферним шляхом, через який майно переходило у власність до Аллаха¹³. Тобто, Ан-Наві був прихильником тієї думки, що вакиф все ж втрачав свої права на майно.

Визначення предствника ханбалітського мазхабу Шейха Абу Захра ґрунтується на ідеї про відчуження майна у момент створення вакфу, яке не може бути предметом купівлі-продажу, дарування або успадкування. З майна вилучались доходи, а їхнім цільовим призначенням розпоряджався вакиф. Мета діяльності вакфу була благодійною, а форма її реалізації обговорювалась у документах¹⁴.

Переважно правознавці вважали, що вакф не надавав жодних прав колишньому власнику майна, припиняв його втручання у справи вакфу. Великі доходи, які витрачались з користю для мусульман, дозволяли заслужити перед Аллахом достойне життя¹⁵. Тобто, за релігійною концепцією, на розвиток якої вплинули ісламські правознавці, ревними мусульманами у створення вакфів керувала ідея обов'язкової благодійності. У цьому контексті вакф був однією з можливих форм збереження балансу у суспільстві через допомогу заможних нужденним і хворим.

Мусульманська традиція для утворення вакфу передбачала наявність дарувальника (вакифа), майна у формі вакфу, доходу з нього і документу, який містив умови функціонування майбутнього вакфу (вакфіє)¹⁶.

Вакиф мав бути юридично дієздатним, повнолітнім (балиг), а також мав обґрунтувати причини передачі власності до вакфу. Важливою умовою був задовільний стан здоров'я дарувальника (акил), що мало підтверджувати його добровільні наміри (хурр) передати своє майно на потреби общини, а не бажання уникнути мусульманського права успадкування в разі його смерті. Окрім цього, вакиф мав підтвердити свій достатній матеріальний стан, щоб ситуація не мала вигляд захисту майна від власного марнотратства¹⁷. Вакиф мав бути єдиним і повним власником майна (малик), яке заповідав¹⁸.

Майно, яке передавалось до вакфу, мало бути законним і цінним. Наприклад, неприпустимо було заповідати те, що заборонено релігією. Вакиф мав право розпоряджатися лише власним майном. В основному до вакфу передавали нерухоме майно, що можна пояснити зручністю його користування. Представники ханафітського мазхабу категорично не визнавали, що рухоме майно може стати вакфом. Вони вважали, що до вакфу неможливо передати рухоме майно без нерухомого¹⁹. Таку позицію можна обґрунтувати тим, що ферма з великою рогатою худобою або будинок разом з меблями мають набагато більшу цінність, аніж окремі рухомі речі, які не будуть давати прибутку. Будинок можна здавати в оренду або використовувати як школу чи лікарню, а ферма з худобою, необхідним обладнанням для її утримання буде приносити в разі більший дохід, аніж саме місце під ферму.

Законними для передачі об'єкти нерухомого майна визнавались такі, які не були обмежені у часі, були «вічними». Тобто, вакфове майно мало приносити постійний дохід, щоб підтримувати життєдіяльність благодійних установ безперервно²⁰.

В такій формі система вакфів була сформована і діяла на території Аравії з VII ст. Поступово вакфи поширювались в інших мусульманських країнах, трансформуючись під впливом умов нової території. У XIV ст. перші вакфи починають з'являтися в Османській імперії, де з часом переймають на себе важливі економічні і соціальні функції. В державі османів інструмент зниження соціальної напруги був особливо актуальним, тому що її населяли люди різного віросповідання і етнічної приналежності (тюрки, татари, араби, курди, вірмени, греки, албанці, серби, боснійці, хорвати, болгары, румуни, угорці, євреї та інші²¹). В Османській імперії на вакфи покладали значно більше завдань, ніж в ісламській традиції, оскільки утримувати соціальний баланс в багатонаціональній імперії значно складніше. Для цього потрібно застосувати лише гнучкі соціальні інститути, які здатні врахувати і реалізувати потреби різних груп населення.

Вакф можна по праву вважати одним із найкращих досягнень внутрішньої політики османів у системі соціального забезпечення. Її витоки, окрім мусульманської традиції, можемо знайти ще у сасанідів. Останні вважали, що розбудова міських комунікацій є одним з найголовніших завдань правителя. Окрім перської традиції, прикладом для османів стали системи фатимідів і мамлюків. Тюрки не лише продовжили дані звичаї і активно втілювали їх у життя держави, а й створили власний досконаліший варіант. Імперські правителі займались будівництвом караван-сараїв, доріг, мостів, робили османські міста зручними з побутової і економічної точок зору для жителів імперії, подорожніх, а також купців, без посередництва яких неможливо уявити економічний розвиток будь-якої середньовічної держави. Прикладом розбудови міської інфраструктури задля зменшення соціального напруження є вакф султана Мегмеда Фатіха. Після завоювання у 1453 році Стамбулу, султан розпочав будівництво величезного за розмірами вакфу, який включав в себе 16 медресе, караван-сарай, лікарню для душевнохворих, дім для безхатченків, безкоштовну їдальню, хамам, тощо²². Вакфи стали джерелом залучення приватного майна для розбудови держави османів, освоєння і додаткового контролю новозавойованих земель.

Характерною особливістю османських вакфів стало те, що вони формувалися з конкретного майна, яке приносило дохід. Потім їх розбудовували у великі архітектурні комплекси під назвою кюлліє. В центрі кожного з них обов'язково стояла мечеть, навколо якої будувались різні інфраструктурні і прибуткові об'єкти, які забезпечували життєдіяльність усього комплексу і безперервність надання видимих послуг общині в галузі освіти, охорони здоров'я, харчування, захисту найнижчих верств населення.

Невід'ємною ознакою османського міста став архітектурний комплекс, в якому населенню надавали різноманітні послуги²³. Окрім мечеті, вакфи могли включати в себе училище (медресе), школи, лікарні, готелі (хане), їдальню для бідних, базар, караван-сарай, фонтани, хамами, бібліотеки, а також інфраструктурні проекти – водопостачання, дороги, мости. Кожен подорожній міг залишитись на нічліг в такому комплексі, дістати їжу, відвідати хаммам, інколи отримати медичну допомогу. Часто вакфи надавали безкоштовно освітні послуги. Хані-султан, дочка султана Мустафи, наказала побудувати навчальний заклад для хлопчиків на території земель, які вона передала у вакф. Про це зазначено у вакфіє: «[...] щоб було побудовано на землі описаної ділянки училище, щоб навчати в ньому хлопчиків Корану преславному і слову божому»²⁴. Евлія Челебі (жив у 1611–1679/1682 рр.), державний діяч при дворі султана Мурада IV (правив у 1623–1640 рр.), відомий турецький мандрівник, описує місто Гебзе, яке після завоювання Стамбулу заселив і забудував Мехмед II: «Біля цієї мечеті (Коджа Мустафа-паши) є

караван-сарай, який є хорошим постійним двором для мандрівників, в якому розміщується 300 людей і 200 коней»²⁵. Челебі подає свідчення того, що окрім приміщення для перепочинку були і їдальні: «Для всіх мандрівників і прочан є приміщення для їжі, де будь-якого місяця і року старим і молодим, чоловікам і жінкам виставляють достатньо їжі...»²⁶. Великі вакфи надавали постійну грошову допомогу вдовам і робітникам вакфу на пенсії²⁷.

В Османській імперії на відміну від вакфів Аравії послугами вакфових комплексів могли користуватися не лише мусульмани. У XIV–XV ст. на півночі Греції було створено не менше дванадцяти кюлліє, які обслуговували багатьох християн на рівні з мусульманами²⁸. Ми можемо припустити, що комплекси кюлліє впливали на рішення християн перейти у мусульманство, адже були демонстрацією піклування османського двору про нижчі верстви населення. Однак ісламізація у випадку Османської імперії не була примусовою, а навпаки надавала привілеї, можливість змінити свій соціальний статус, просунутись в кар'єрі тощо.

Заснування вакфів в Аравії залишалось на рівні приватної ініціативи. В Османській імперії ми бачимо пряме заохочення утворення вакфів державою різноманітними привілеями, такими як звільнення від податків та військової повинності²⁹. Зацікавленість роботою вакфів з боку Дивану появлялась у контролі за їхньою роботою. Втручання йшло через державні посади кадї, головного євнуха (кизлар агаси) і інспектора (назір). При утворенні нового вакфу адміністратора (мютевеллі) зазвичай призначав особисто засновник або його довірена особа, а наступних мютевеллі призначав місцевий кадї. Управління благодійними фондами і контроль над благодійними установами в масштабі міста забезпечував голова євнухів³⁰. Між посадами кизлар агаси і мютевеллі був назір. До його компетенції входила функція контролю за виконанням умов документу вакфіє³¹. Майно вакфу в Османській імперії залишалось невідчужуваним, але підконтрольним державі. В кожному вакфі адміністратори вели облікові книги, на основі яких потім надсилали звіти чиновникам. Будь-які зазіхання на кошти вакфу з боку держави були незаконними і в разі їхнього виникнення викликали спротив населення³².

Турецькі дослідники вакфу Османської імперії сходяться на думці, що вакф – це цілісна система, яка включала в себе три елементи: хайрат (hayrat), акарат (akarar) і вакф (vakif). Хайрат означає «добро» і є мотиваційним чинником організації вакфу; акарат в буквальному перекладі означає «нерухоме майно», тобто, означає прибуткові джерела, з яких утримували благодійні об'єкти; вакф, в даному ланцюгу, є установою з надання різноманітних послуг населенню, які здійснювались у медресе, громадських кухнях, караван-сараях, мечетях, бібліотеках, лікарнях, тощо³³. Тобто, вакф в Османській імперії сформувався у потужну соціальну структуру, яка забезпечувала вирішення соціальних протиріч у дусі толерантності і благодійності.

Отже, зі сказаного вище випливає, що вакф в мусульманській і османській традиціях має значні відмінності. Ісламом закладено філантропічну мету діяльності вакфів на благо мусульманської общини, процедуру та умови заснування вакфів. Османська імперія, яку населяли люди різного віросповідання і національної приналежності, створила власну систему соціального забезпечення і балансу в суспільстві, основою якої були саме вакфи. Створені за рахунок приватного майна, вони слугували впливовою ланкою забезпечення потреб суспільства, освоєння новозавойованих земель, а також допоміжним чинником політики ісламізації. За результатами дослідження ми можемо сформулювати два визначення вакфу: мусульманського і османського зразка. Згідно з ісламською традицією вакф – це передача майна з метою задоволення потреб мусульманської общини (умми). Вакф в Османській імперії – це потужний соціальний інститут, дохід з якого йшов на утримання благодійних установ, які надавали послуги всьому населенню.

- ¹ Clavel E. Droit musulman: du statut personnel et des successions d'après les différents rites / Eugène Clavel. – Paris: L. Larose, 1895. – 444 p.
- ² Köprülü B. Tarihte Vakıflar / Bülent Köprülü // Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi. – 1951. – № 8. – S. 479–518.
- ³ Öztürk N. İslam ve Türk Kültüründe Vakıflar // Vakıflar Dergisi, 2005, № XXIX. – S. 7–20.
- ⁴ Yediyıldız B. Turkish Wakf, or Turkish System of Charities in The Ottoman Era // The Great Ottoman-Turkish Civilisation (Ed. Kemal Çiçek). Yeni Türkiye Yayınları, c. III, Ankara, 2000. – S. 763–789; İslâm'da vakıf, Doğuştan günümüze Büyük İslâm Tarihi, Çağ Yayınları, c. XIV, İstanbul, 1989. – S. 19–68.
- ⁵ Kazıcı Z. Osmanlı Vakıf Medeniyeti / Ziya Kazıcı. – İstanbul: Bilge Yay, 2003. – 266 s.
- ⁶ Köprülü B. Tarihte Vakıflar / Bülent Köprülü // Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi. – 1951. – № 8. – S. 499.
- ⁷ Ибн Хаджараль-Аскалани. Булуг Аль-Марам. Достижение цели. – М., 2008. – С. 129.
- ⁸ Köprülü F. Vakıflar Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü // Vakıflar Dergisi, 1940, № II. – S. 5.
- ⁹ Коран. – Дніпропетровськ, 2015. – С. 37.
- ¹⁰ Абу Ханифа. Аль-Фихх аль-Акбар. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://azan.kz/islam/blog/id/465.html>
- ¹¹ Feddad L. Al fiqh – waqf: Présentation des différents aspects fiqhistes du Waqf / Layachi Feddad // La Zakat et le Waqf: Aspects historiques, juridiques, institutionnels et économiques: séminaire tenu au Bénin du 25 au 31 mai 1997. – B. – 1997. – P. 237.
- ¹² Имам ан-Навави. Сады праведных. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hadis.info/dru-gie-sborniki-xadisov/sady-pravednyx-imama-an-navavi/>
- ¹³ Feddad L. Al fiqh – waqf: Présentation des différents aspects fiqhistes du Waqf / Layachi Feddad // La Zakat et le Waqf: Aspects historiques, juridiques, institutionnels et économiques: séminaire tenu au Bénin du 25 au 31 mai 1997. – B. – 1997. – P. 237.
- ¹⁴ Ibid.
- ¹⁵ Ibid.
- ¹⁶ Feddad L. Al fiqh – waqf: Présentation des différents aspects fiqhistes du Waqf / Layachi Feddad // La Zakat et le Waqf: Aspects historiques, juridiques, institutionnels et économiques: séminaire tenu au Bénin du 25 au 31 mai 1997. – B. – 1997. – P. 244.
- ¹⁷ Ibid.
- ¹⁸ Мутафчиева В. П. Османска социално-икономическа история. – София, 1999. – С. 87.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Лубський В. І. Мусульманське право в ісламській традиції (історико-релігієзнавчий аналіз). – Черкаси, 2004. – С. 146.
- ²¹ Kia. M. Daily Life in the Ottoman Empire. – Oxford, 2011. – P. 112.
- ²² Osmanlı devleti 1300-1600 / M.Kunt, S. Fanroqhi, H. Yurdaydin, A. Ödekan. – İstanbul: Millet, 2000. – S. 278.
- ²³ Kia. M. Daily Life in the Ottoman Empire. – Oxford, 2011. – P. 71.
- ²⁴ Вакуфная грамота Хани-хатун – внучки султана Мехмеда II / пер. С. Певзнер, А. Тверитинова // Письменные памятники Востока / Историко-филологические исследования. Ежегодник 1970. – М., 1974. – С. 113.
- ²⁵ Челеби Э. Книга путешествия. Пер. А. Григорьева. – М., 1983. – С. 57.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Orbay K. Account books of the imperial waqfs (charitable endowments) in the Eastern Mediterranean (15th to 19th centuries) // Accounting Historians Journal. – 2013, № 1. – P. 35–36.
- ²⁸ Singer A. Imarets In The Ottoman World // Christine Wood head (London: Routledge). – 2012. – P. 79.
- ²⁹ Шамсутдинов А. М. «Вакф-наме» Ибрагима бея из княжества караман // Краткие сообщения ИВ АН СССР. – М., 1956. – С. 75–81.
- ³⁰ Мантран Р. Повседневная жизнь Стамбула в эпоху Сулеймана Великолепного. – М., 2006. – С. 110.
- ³¹ Там само. – С. 135.
- ³² Orbay K. Account books of the imperial waqfs (charitable endowments) in the Eastern Mediterranean (15th to 19th centuries) // Accounting Historians Journal. – 2013. – № 1. – P. 33.

³³ The Great Ottoman-Turkish Civilisation / [K. Çiçek, E. Kuran, N. Göyünç v.b.]. – Ankara: Yeni Türkiye, 2000. – P. 763–769.

В статье исследуются особенности создания и функционирования мусульманского традиционного института вакфа в Османской империи. Проанализированы основные различия между вакфом времени его появления в VII в. и вакфом османского образца.

Ключевые слова: Османская империя, вакф, социальный институт.

In the article the features of the establishment and functioning of the Muslim traditional institution of waqf in the Ottoman Empire are examined. The paper studies the main differences between waqf in the time of its appearance in the VIIth century and the Ottoman waqf.

Keywords: Ottoman Empire, waqf, a social institution.